

De strijd om de symmetrie

Het streven naar gedeeld ouderschap in de jaren zeventig en tachtig

Inleiding

'Bestaat de mogelijkheid dat onze maatschappij zich zodanig ontwikkelt dat de band tussen moeder en gezin wat lossier wordt en die tussen vader en gezin wat hechter? Zal het anders gezegd mogelijk zijn mannen en vrouwen een symmetrische positie te bezorgen?', zo vroeg Joke Smit zich in 1969 af bij het prille begin van wat later als de tweede feministische golf zou gelden (Smit 1984: p. 64). Destijds was dit een nieuw geluid. Buitenshuis werkende moeders werden in de loop van de jaren zestig onder druk van een tekort aan arbeidskrachten wel steeds meer geaccepteerd, maar de grens van het toelaatbare werd uitdrukkelijk gelegd bij moeders van schoolgaande kinderen. Incidenteel werd gesuggereerd dat echtgenoten van 'werkende moeders' zouden kunnen meehelpen in het huishouden, maar Joke Smits ideaal van een gedeelde verantwoordelijkheid voor de kindzorg was nog allerminst vanzelfsprekend.

Inmiddels zijn we bijna twintig jaar verder. Het vraagstuk is onder de noemer van herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid op de politieke agenda gekomen. Steeds meer vrouwen zijn beroepsarbeid en moederschap gaan combineren, ook al zijn kinderopvang, zwangerschaps- en bevallingsverlof nog lang niet toereikend. Ook moeders van kleine kinderen blijven vaker doorwerken. Sinds 1975 is hun aantal bijna verdubbeld; nu bedraagt het bijna 25% van alle moeders met kinderen onder de 4 jaar (Wilbrink e.a. 1987: p. 17). Steeds meer vrouwen zijn bovendien de wens gaan koesteren om de zorg voor kinderen met hun partner te delen. Inmiddels zegt ook een groeiend percentage mannen positief te staan tegenover een evenrediger verdeling van werk en zorgtaken. Dat voornemen heeft in de alledaagse praktijk nog niet tot grote verschuivingen geleid. Vaders zijn welis

waar iets meer tijd in kinderverzorging gaan steken, dit betekent echter allerminst dat moeders daar minder tijd aan kwijt zijn. Nog steeds nemen zij viermaal zoveel zorgtaken voor hun rekening als mannen (Oudijk 1987).

Gedeeld ouderschap is onder deze omstandigheden dan ook meer een ideaal gebleven dan uitgegroeid tot praktijk. Het nastreven van dit ideaal is vooral een aangelegenheid gebleven van een kleine selecte groep vrouwen en mannen; uitzonderlijk vanwege hun relatief gunstige omstandigheden zoals een middelbare of hogere opleiding en prettig goedbetaald werk, bijzonder vanwege de inzet die beide partners moeten opbrengen om het zover te krijgen.

Over deze categorie mannen en vrouwen wil ik het hier hebben, en wel vanuit het perspectief van vrouwen. Zij zijn immers in bijna alle gevallen de initiatiefnemers voor een andere arbeidsverdeling en hebben daar het meest bij te winnen. Hun oordeel over de redelijkheid en rechtvaardigheid van de arbeidsverdeling met hun partner en de daaruit voortvloeiende onderhandelingspogingen vormen de belangrijkste motor in de strijd om de symmetrie zoals Joke Smit die bedoelde.

Deze symmetrie impliceert gelijke rechten en plichten voor vrouwen en mannen. Als aanwijzing voor een verandering in de machtsbalans tussen deze categorie vrouwen en mannen beschouw ik dan ook (verschuivingen in) de wijze waarop vrouwen hun rechten en plichten en die van hun partner opvatten. Volgens Schuyt (1983) zijn voor minder machtigen de plichten nauwer omschreven dan de rechten, terwijl voor machtiger groepen het omgekeerde geldt. Bovendien zouden minder machtigen er meer moeite mee hebben om hun rechten te effectueren.

Ik beperk me hier tot enkele impressies van het verloop van onderhandelingsprocessen op één terrein: het delen van zorg en verantwoordelijkheid voor kinderen. Voor mannen zou dit, getuige onderzoeksresultaten van Tavecchio en IJzendoorn (1982), het terrein zijn waarop zij nog het meest geneigd zijn om 'vrouwenwerk' over te nemen. Door vrouwen wordt het weinig ontwikkelde verantwoordelijkheidsgevoel voor kinderen bij mannen echter als één van de grootste knelpunten omschreven.

In hoeverre is er bij de categorie hoger opgeleiden nu sprake van een 'onderhandelingshuishouding', zoals De Swaan (1982) de door hem veronderstelde tendens tot steeds minder op hiërarchie gebaseerde omgangsvormen tussen mensen typeert? En betekent meer

onderhandeling ook meer macht voor vrouwen?

Biografisch perspectief

Mijn verhaal is gebaseerd op biografische interviews met 42 vrouwen over hun ervaringen met de combinatie van beroepsarbeid en de zorg voor jonge kinderen in de jaren zeventig en tachtig.¹ Deze vrouwen vormen geen homogene groep: onder hen zijn dertigers en veertigers en verschillende beroepen en opleidingsniveau's zijn vertegenwoordigd.² Mijn verhaal spitst zich toe op vrouwen met een middelbare tot hogere opleiding, bij wie in meer of mindere mate het streven naar een eerlijker verdeling van zorgtaken aanwezig was.

Het reconstrueren van levensgeschiedenissen van vrouwen biedt een interessant perspectief: het is mogelijk om onderhandelingsposities van vrouwen te volgen als een *proces* dat zich over jaren kan uitstrekken en om bepaalde mechanismen die daarbij spelen bloot te leggen. Wel verdient dit perspectief een omzichtige benadering;³ retrospectie kan tegelijkertijd verheldering en vertekening met zich meebrengen. Verhelderend is de terugblik in dit geval omdat achteraf gezien pas de vanzelfsprekendheden van destijds goed zichtbaar worden (vgl. Grunell 1985). Vertekening dreigt hier tegelijkertijd omdat er in de afgelopen decennia veel veranderd is in de idealen die deze categorie vrouwen koestert en de situatie van destijds wellicht op sommige momenten naar de maatstaven van de huidige tijd beoordeeld wordt.

Eerste onderhandelingsronde

Voor bijna geen enkele vrouw in de onderzoeksgroep was het vanzelfsprekend om dezelfde rechten op arbeid te doen gelden als hun partner wanneer er zorg voor kinderen in het geding was. De hoger opgeleide vrouwen, die waarde hechtten aan hun werk en aan sterke betrokkenheid van hun partner bij de kinderen vormden daarop geen uitzondering. De komst van kinderen betekende dan ook in de meeste gevallen een ongelijke start bij de verdeling van het ouderschap.

In principe gaan aan de daadwerkelijke verdeling van zorg voor kinderen twee samenhangende onderhandelingsprocessen vooraf:

één over het al dan niet 'nemen' van kinderen en één over de tijd die beiden aan werk buitenshuis kunnen besteden. In de totale groep van 42 vrouwen was een duidelijk onderscheid te zien naar de periode waarin de vrouwen hun kinderen kregen. Het onderscheid betrof de mate van vanzelfsprekendheid waarmee vrouwen kinderen kregen en de zorg voor hen op zich namen, hetgeen weer bepalend was voor het al dan niet aangaan van onderhandelingen met hun partner.

Bij de vrouwen die *eind jaren zestig of begin jaren zeventig* hun kinderen kregen - nu bijna allen boven de veertig jaar - hoorden kinderen nog vanzelfsprekend bij een huwelijk of een vaste relatie. Dat betekende voor hen ook automatisch dat zij de hoofdverantwoordelijkheid voor kinderen op zich namen. Dit gebeurde ongeacht of de betrokken vrouwen bleven werken of voor korte tijd stopten en zelfs in het geval dat de kinderwens uitsluitend van de man uitging. Een 45-jarige onderwijzeres zegt daar nu over:

Ik hoefde niet zo nodig. Het is dat mijn man zo vreselijk graag wilde, dat hij helemaal hunkerend naar neefjes en nichtjes keek.

Ze stemde toen in met zijn kinderwens, maar niet van harte:

Ik ben geen babyvrouw... ik vind het leuk zoals ze nu zijn'. (Haar twee kinderen hebben nu de tienerleeftijd bereikt, MM.)

Ook destijds moet haar afstandelijke houding al zichtbaar zijn geweest voor haar omgeving:

Ze zeiden toen ook altijd: 'Jij liep achter die wagen alsof het kind niet bij jou hoorde'. Altijd dat vegeaterende poep- en piesgedoe, nee niks voor mij.

Toch kon ze geenszins een deel van de zorg aan haar man overlaten. Hij wilde geen enkele concessie doen in zijn werk. Zij accepteerde zonder meer dat zijn werk als hoofd-uitvoerder van een bouwmaatschappij geen korter werken toeliet. Zelf stopte ze twee jaar met werken en nam vervolgens een parttimebaan. Dit was zeer tegen haar zin omdat ze het geringer contact met de klas als een groot nadeel beschouwde. Ze hanteerde dus twee verschillende maatstaven voor de beoordeling van de rechten van haar man en van haarzelf op ambities in het werk. Daarin onderscheidde zij zich niet van de vrouwen die wel graag kinderen wilden.

In het automatisme waarmee zij die hoofdverantwoordelijkheid accepteerde onderscheidde zij zich wel van een andere groep vrouwen. Bij de hoger opgeleiden die hun kind *eind jaren zeventig* kregen werd meer gepland en onderhandeld. Sommigen stelden het delen van zorg zelfs als voorwaarde om aan kinderen te beginnen. Deze vrouwen anticipeerden op verschillende manieren op de moeite die het zou kosten om een eerlijker taakverdeling te bereiken. Daarbij waren accentverschillen te zien. Sommige vrouwen werden sterk gedreven door de angst dat hun werk erbij in zou schieten. De leefsituatie van vriendinnen die waren blijven werken na de komst van hun kind had hen niet optimistisch gemaakt. Zij wilden daarom zoveel mogelijk van tevoren alles regelen: van korter werken van beide partners, de inschakeling van hulp van vrienden om niet alleen van de partner afhankelijk te hoeven zijn tot loopbaanplanning op basis van wetenschappelijke informatie. Zo gebruikte een hoofd van verzorgingstehuizen de uitkomsten van een in het begin jaren zeventig verricht onderzoek onder vrouwelijke academici als vingerwijzing. Volgens dit onderzoek zouden vrouwen die direct na hun studie aan kinderen begonnen veel minder kans hebben om in hun werk terug te komen dan vrouwen die eerst een tijd aan hun carrière bouwden.⁴ Deze uitkomst was voor haar reden om eerst te werken en pas later heel bewust voor kinderen te kiezen. Zij en haar man verdienden intussen zoveel dat ze de doordeweekse zorg overdag voor de kinderen volledig konden uitbesteden. De consequentie van die keuze was wel dat zij beiden het gevoel hadden doordeweeks niet genoeg met de kinderen bezig te zijn en dit in het weekend te moeten compenseren.

Andere vrouwen waren vooral gespitst op garanties dat het welzijn van de kinderen optimaal gewaarborgd zou zijn; een juriste wilde pas kinderen na de verzekering van haar man dat een combinatie van werk en kinderen mogelijk zou zijn met zijn hulp en met gebruikmaking van een goede crèche. Pas na lang beraad met haar partner en inspectie van de crèche was ze overtuigd.

De voorzorgen die deze groep vrouwen nam, bleken enigszins te lonen; bij hen pakte de uiteindelijke verdeling in taken en verantwoordelijkheden doorgaans minder scheef uit dan bij vrouwen die in de eerste levensjaren van het kind automatisch het leeuwendeel van de verzorging op zich namen. Maar ook zij werden en bleven de hoofdverantwoordelijke.

De periode waarin de vrouwen hun kind kregen maakte geen ver

schil voor de wijze waarop de *verdeling van het werk buitenshuis* uitpakte. Het doorsnee-beeld in de totale groep van 42 vrouwen (en ook in de selecte groep van hoger-opgeleiden) bestond uit een korte werkonderbreking of de overgang op parttime-werk. Op dit algemene patroon waren slechts vijf uitzonderingen: één geval van tijdelijke rolwisseling omdat de man een weinig verdienend kunstenaar was, drie vrouwen die net als hun partner fulltime bleven werken en de zorg voor hun kind grotendeels uitbesteedden en één paar waarvan zowel de vrouw als de man al voor de geboorte van het kind twintig uur ging werken. Bij de drie fulltimers werd de beslissing ingegeven door het feit dat de vrouwen in kwestie hoge functies hadden en hun mannen daar wel gevoelig voor waren. De hoogte van het gezamenlijk inkomen maakte het mogelijk de zorg voor kinderen voor een groot deel weg te organiseren, zodat geen van beiden een veer hoefde te laten waar het hun werk betrof. Dit betekende echter niet dat de resterende zorg evenredig verdeeld werd of dat de zorg voor de inhoud van de opvoeding door beiden gelijkelijk gedragen werd.

Als beide partners werktijd inleverden werden er in bijna alle gevallen ogenschijnlijk plausibele redenen aangevoerd waarom de vrouw meer kon terugschakelen of een minder verantwoordelijke functie kon aannemen dan haar partner. De meeste vrouwen waren vol begrip voor het nadeel dat parttime werken hun man zou opleveren en voor de druk waaronder hij zou komen te staan in deze 'mannenmaatschappij'. Zij voerden dikwijls de zwaarte van hun eigen werk aan als argument om terug te schakelen in werktijd teneinde ruimte te maken voor de zorg voor het kind. De zwaarte van het werk van hun partner accepteerden ze echter juist als reden waarom hij geen arbeidstijd kon inleveren. Doorgaans was de man ook verder in zijn carrière en verdiende hij meer (kenmerken van de nog steeds gangbare asymmetrische partnerkeuze) zodat het redelijk leek zijn aanspraken voor te laten gaan.

Omgekeerd echter was een voorsprong in leeftijd en carrière voor de enkele vrouw, bij wie hiervan sprake was, geen motief om haar aanspraken op werk voor die van haar partner te laten gaan, integendeel.

Ik zal uitgebreider ingaan op de geschiedenis van een 45-jarige hoge gemeenteambtenares. Het volgende fragment uit haar levensverhaal is exemplarisch voor het verloop van onderhandelingen tussen ambitieuze vrouwen en hun mannen: afwisselend komen de

vrouwen op voor hun rechten, en doen ze hun inspanningen teniet door stil te staan bij de consequenties van hun handelingen voor hun man en kinderen. Ook wordt hier duidelijk zichtbaar hoe de eerste concessies van de vrouw de toon zetten voor de verdeling van de zorg gedurende de latere levensjaren van het kind.

Plichtsbesef en inlevingsvermogen

Deze gemeenteambtenares was voor de tweede keer getrouwd met een paar jaar jongere man. Zij wilde op 37-jarige leeftijd met haar man nog een kind, voor zichzelf daar te oud voor was geworden. De onderhandeling had het karakter van een deal:

Toen zei ik: 'ik ben bereid om de eerste drie jaar de verantwoordelijkheid op me te nemen. Dat betekent dat ik bereid ben om minder te werken. Ik zal van jou in die periode niets vragen.' *Want hij was jonger dan ik en nog in de opbouw van zijn werk* (cursivering van mij, MM).

Zij stelde als voorwaarde dat na die eerste drie jaar beiden de zorg zouden delen. Haar man accepteerde dit genereuze aanbod als vanzelfsprekend omdat het volgens hem uitsluitend haar beslissing was:

Hij zegt: 'ik ben ook blij met dat kind maar ik had op dat moment die keuze niet gemaakt en toen je het me voorlegde ben ik erin meegegaan'.

De vrouw zelf interpreteert deze uitspraak van haar man achteraf als positief omdat hij de keuze voor een kind van haar beslissing afhankelijk stelde. Maar omdat haar man de verantwoordelijkheid voor deze stap zo uitdrukkelijk aan haar toeschreef, stond zij bij voorbaat zwak in verdere onderhandelingen over de verzorging. Door de ongelijke uitgangssituatie moest zij steeds het initiatief nemen als zij meer tijd voor eigen bezigheden wilde claimen.

De vrouw ging na de eerste drie jaar weer fulltime werken, zoals gepland. Tegen de afspraak in ging haar man echter op dezelfde voet voort en nam uit zichzelf geen extra zorgen op zich. Vervolgens ontstond een wisselwerking tussen de consideratie van de vrouw voor de belangen van haar man en haar zorgzaamheid voor het kind enerzijds en de wijze waarop haar man daarop reageerde anderzijds. Zij bleef gevoelig voor haar man's argument dat hij niet minder tijd aan zijn

werk kon besteden. Tegelijk ging zij daar op rationele wijze tegenin door hem erop te wijzen dat hij niet moest doen alsof hij als enige zo onmisbaar was. Doordat ze het belang van zijn functie desondanks voorop bleef stellen, verzwakte ze haar eigen onderhandelingspositie:

Momenten waarop mijn ambities om iets anders te willen aan de orde komen, dat ik dan iedere keer weer de keuze maak om mijn ambities ondergeschikt te maken aan de gezinssituatie waarin hij onbelemmerd moet kunnen werken en N. (de dochter, MM) niks tekort komt... Een concreet voorbeeld: ik was gekozen in de gemeenteraad... Dan toont hij een gedrag wat mijn vorige man ook had: onder het mom van: 'ik bescherm je' vertelt hij me dat ik het niet moet doen want dan wordt het te zwaar of te veel... en dan zegt hij 'dan komt het kind tekort' en dan bedoelt hij 'dan kom ik tekort'.

Haar volledige besef van de wijze waarop er door haar man op haar verantwoordelijkheidsgevoel wordt gewerkt ('dan loop ik twee maanden razend rond') verhindert niet dat ze uiteindelijk haar verlangens ondergeschikt maakt aan de zijne. Hier speelt een mechanisme dat ik de *macht van de trivialiteit* zou willen noemen: juist het gegeven dat het telkens om, afzonderlijk gezien, kleine incidenten gaat maakt dat zij er geen halszaak van maakt. Maar de accumulatie van al die voorvallen bestendigt de voorsprong die zij haar man ooit zelf gegeven heeft. Dit proces leidde in het geval van de gemeente-ambtenares uiteindelijk tot berusting:

Dat is nou typisch cultuur, dat de meeste vrouwen uiteindelijk toch geneigd zijn om zich toch ondergeschikt te maken als ze niet *al te veel* (cursivering van mij, MM) gefrustreerd worden in hun ambities en verlangens....

Uit deze laatste woorden blijkt dat voor haar gevoel het recht op arbeid voor vrouwen minder specifiek is dan dat van mannen. Vrouwen hebben wel recht op werken maar niet op het realiseren van al hun ambities als dat consequenties voor anderen met zich meebrengt. De ouderschapslicht daarentegen vat zij zeer precies op. Haar aanbod om *de eerste drie jaar* de zorg voor het kind op zich te nemen is niet willekeurig. Die periode dekt niet alleen de voorschoolse periode van het kind. Haar keuze sluit ook aan bij de gedachte dat in de eerste jaren de belangrijkste vorming van het kind

plaatsvindt en dan de moeder niet te veel gemist kan worden. Veel van de andere vrouwen eisten eveneens minder van hun partner gedurende de eerste levensjaren van hun kind dan daarna, zoals ik verderop zal laten zien. De meesten benadrukten ook hoeveel moeite zij hadden hun kind aan de zorg van anderen toe te vertrouwen als het nog heel klein was. Niet alleen de *definiëring* van rechten en plichten speelt hier een rol. Of de vrouwen ook aanspraak maken op wat zij rechtvaardig achten wordt grotendeels bepaald door hun schatting van de consequenties die dit voor de man en kinderen heeft. In de geschiedenis van de ambtenares blijkt duidelijk hoezeer deze vrouw zich inleeft in de werkbelangen van haar man (haar zorg om de opbouw van zijn carrière en haar begrip voor zijn hartstocht voor zijn werk) terwijl daar omgekeerd veel minder sprake van is.

Ook in de andere levensverhalen intrigeerde mij de verhouding tussen bewustzijn, begrip en boosheid. Doorgaans waren de vrouwen zich er zeer van bewust dat zij bij de komst van kinderen veel meer concessies deden dan hun partner, zelfs wanneer de afspraken vooraf anders waren. Zij reageerden echter zeer wisselend op dit besef. Enerzijds was daar begrip en waardering voor de inzet die hun mannen toonden door althans een deel van de zorg voor de kinderen op zich te nemen. Anderzijds uitten ze hun onvrede in incidentele oprispingen van boosheid. Enkele malen ging het om woede achteraf maar veel vaker uitte de onvrede zich al bij de eerste onderhandelingen met hun partner.

Dit patroon doet sterk denken aan de tweestrijd die Van Stolk en Wouters (1983) constateerden bij vrouwen die hun man na mishandeling verlaten hadden en in een opvanghuis verbleven. Ook deze vrouwen werden heen en weer getrokken tussen een radicale stemming enerzijds en inleving in het standpunt van hun echtgenoten anderzijds. Van Stolk en Wouters achten deze ambivalentie typerend voor een minder machtige groep die zich aan het emanciperen is ten opzichte van een machtiger groep; een groeiend gevoel van eigenwaarde botst met inleving in het standpunt van de meer-machtigen. Dit inlevingsvermogen zouden de vrouwen in hun positie van minder-machtigen sterk hebben ontwikkeld en speelt hen parten als zij hun eerste pogingen doen om meer rechten voor zichzelf en meer plichten van hun partner te verlangen.

Vergroting van de symmetrie

De vergelijking van de levensgeschiedenissen leert dat de eerste onderhandelingsfase van grote invloed is op de verdere toekomst. Toch zijn dan nog niet alle kaarten geschud; vooral door de hoger opgeleide vrouwen werd ook na die eerste fase met wisselende inzet en succes gestreefd naar een evenwichtiger verdeling van de zorg voor de kinderen.

Dat lukte in geval van optimale omstandigheden: een partner die van uitgesproken goede wil was, flexibiliteit in het werk van beide partners en het eigen doorzettingsvermogen dat kennelijk groeide met het ouder worden van de kinderen.

Een enkele keer waren er al voorboden voor verandering te zien in hun voorgeschiedenis. Zo vertelt een lerares op een streekschool dat zij en haar man ten tijde van hun opleiding op de sociale academie het ideaal koesterden om later samen te werken en samen de kinderen te verzorgen. Toen puntje bij paaltje kwam stopte zij echter met werken omdat het naar haar zeggen niet anders kon. Haar man had onregelmatige arbeidsuren. Pas toen hij na enkele jaren weer naar ander werk zocht, 'raakten we weer aan de praat over het ideaal uit de studietijd'. De realisering van hun gezamenlijk ideaal werd dus afhankelijk gesteld van zijn mogelijkheden. Toen zijn situatie de kans bood, gingen ze ook beiden parttime werken. Hoewel het besef aanwezig was dat parttime werk en carrière maken niet samen kon gaan, waren ze beiden bereid die prijs te betalen. Ze werden het er zonder veel strijd over eens dat zij voor hun situatie andere dan de gangbare waarden moesten ontwikkelen: 'Ouderschap is ook een ambitie en goed lesgeven ook'.

Opvallend is dat van de paren die pas op den duur een gelijker verdeling van zorg realiseerden meestal beide partners werkzaam waren in het onderwijs of de welzijnssector. Daar bleken mogelijkheden tot korter werken in principe binnen bereik te zijn en ook voor mannen niet ongewoon.

Daarnaast leken de pogingen van vrouwen om hun man meer zorg op zich te laten nemen frequenter en heviger te worden als de kinderen iets groter werden. Het resultaat was in dat geval afhankelijk van de mate waarin de mannen gevoelig waren voor de redelijkheid van de aan hen gestelde eisen. De consequenties voor de mannen konden soms ook dan beperkt blijven omdat er nog genoeg vrouwelijke 'achtervangers' voorhanden waren. Zoals een onderwijzeres vertelde:

Dan had ik bijvoorbeeld 's avonds een vergadering en dan belde hij op en zei: 'ja ik kom niet thuis want ik ga eten met een stel jongens' en dan zei ik: 'okee, jij zorgt voor oppas.' Nou dan brak de hel los. Dan zei ik: 'ik was de eerste die de afspraak had, dus het is jouw pak an, jij bent de oppasser vanavond.' Maar omdat hij zo verpest was (in zijn jeugd door zijn moeder, MM), dan kwam zijn moeder wel. Wel met de dood in het lijf, want die vond het bespottelijk dat ik werkte.

In de verdeling van concreet af te bakenen *taken* werd op den duur veelal een zeker evenwicht bereikt, al was dat slechts zelden op een fifty-fiftybasis. De meeste vrouwen - jongeren en ouderen - vonden dat je dat ook niet van deze generatie mannen kon eisen of verwachten. Buiten de concrete taakverdeling echter stuiten praktisch alle vrouwen voortdurend op een gebied waar rationele bespreking en onderhandeling tekort schoot: de invulling van het ouderschap. Wat betreft ideeën over behoeften van kinderen en eisen die aan opvoeding van kinderen gesteld moesten worden verschilden zij meestal van hun partners.

De juiste zorg en koestering

Een psychologe, die zelf al veel bereikt had op het gebied van de taakverdeling vatte de aard van dit verschil in een notedop samen:

Ik vind dat je een onderscheid moet maken tussen de verzorging van kinderen, want daar kan je goed afspraken over maken, en de verantwoordelijkheid voor kinderen wat veel moeilijker is. De verzorging delen is bij ons altijd wel goed gegaan. We hielden ons aan de afspraken daarover. Een heel ander verhaal is denken aan wat kinderen nodig hebben en daar mee bezig zijn... dingen aan je kind zien, oog hebben voor of alles lekker loopt met je kind of niet. Dat varieert van zien of ze zich prettig voelt tot inzicht in het karakter van je kind. Het opvoeden van je kind veronderstelt nu eenmaal meer dan zorgen voor eten, kleren etc. Ook over opvoeding heb ik sowieso meer uitgesproken ideeën dan hij en dat hangt ook met mijn vrouw-zijn samen denk ik. Dat wil ik ook graag delen. Toen mijn man nog 40 uur werkte deed ik ook meer aan de verzorging. Nu zijn we qua aantal uren dat we werken en aan huis besteden wel gelijkwaardiger, maar we zijn er nog niet wat betreft het delen van de verantwoordelijkheid.

Het onderscheid dat de psychologe maakt keert in bijna alle inter-

views terug, al benoemt niet iedereen dat zo exact. Duidelijk wordt dat er nog wel te redeneren en te onderhandelen valt over verschillende *plichten* die met het ouderschap samenhangen. Een plicht behelst een handeling of het nalaten daarvan. *Verantwoordelijkheid* vereist echter voortdurende zorg, inzicht in het kind en een vooruitziende blik. Daarbij komt dan nog het belang dat veel vrouwen hechtten aan de naar hun inzicht juiste zorg en koestering van hun kind.

Dit alles brachten de meeste mannen volgens hun vrouwen niet spontaan op. Als de vrouwen deze kwaliteiten wel van hun partners verlangden, kwamen zij in een haast therapeutische rol terecht. op het moment dat het interview met de psychologe werd afgenomen, was haar kind vier jaar en een volgend kind was op komst. Deze hele periode heeft zij nodig gehad om de taken meer in evenwicht te krijgen en het delen van verantwoordelijkheid tot haar man te laten doordringen als een probleem. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meeste andere vrouwen al dan niet bewust bij hun veranderingspogingen daar de grens legden, waar hun partners niet uit zichzelf verantwoordelijk en koesterend gedrag vertoonden. De meeste vrouwen verzuchtten uiteindelijk dat vrouwen 'nu eenmaal' meer verantwoordelijkheidsgevoel hadden dan mannen. Daarbij gaven ze alle gangbare verklaringen voor de onmacht om zulke diepgewortelde verschillen tussen de seksen te overbruggen; hormonen, de reacties van de naaste omgeving, de uiteenlopende socialisatie van mannen en vrouwen enzovoorts. Vooral over het gebrek aan vooruitdenken bij mannen raakten de vrouwen niet uitgesproken. Deze verhalen fungeerden als legitimering van hun conclusie dat deze generatie mannen inzicht en verantwoordelijkheidsbesef niet meer aan te leren viel.⁵ Zo vertelde de gemeenteambtenares over de goedbedoelde pogingen van haar man iets extra's voor hun inmiddels zeven-jarig dochtertje te doen:

Hij zegt weleens dat hij meer tijd aan haar wil besteden. En dan zeg ik: 'hoe had je gedacht dat te doen?' En dan zegt hij: 'als ik nou eens een hele dag vrijneem?' Dan zeg ik: 'ja, maar dan zit ze op school. Dan heb je gewoon voor jezelf een vrije dag en niet voor haar' ... Hij is 's avonds nogal eens weg. Dat vertaalt hij dan naar zijn aanwezigheid overdag, terwijl dat niks voor haar betekent, dan is ze op school.

De meeste vrouwen haastten zich overigens om te erkennen dat zij zelf een groot aandeel hadden in de instandhouding van het 'man-

nelijk tekort'. Zij deden maar node afstand van de leuke kanten van het monopolie op de juiste zorg en koestering. De psychologe verwoordt subtiel welk overwicht zij in de opvoeding heeft:

Ik heb een dominerende rol in de cultuur van thuis... Sferen waar mijn dochter gevoelig voor is, zingen, lezen. Ik bepaal haar interessesfeer. Dat heeft niet meteen met taakverdeling te maken, maar ik signaleer bepaalde effecten.

Voor de scheve verdeling van verantwoordelijkheid gaven de meeste vrouwen dan ook in de eerste plaats zichzelf de schuld, zonder in ogenschouw te nemen dat hun partner weinig bereid was om tijd voor eigen bezigheden in te leveren ten gunste van meer aandacht voor de kinderen.

Tot dusver heb ik het gehad over veranderingswensen en onderhandelingspogingen van vrouwen, al dan niet met het gewenste resultaat. Onder de oppervlakte bleken er processen aan de gang te zijn die zelfs de wens tot ingrijpende veranderingen tegengingen.

Nieuwe valkuilen

De hardnekkigheid van de verschillen in verantwoordelijkheidsgevoel voor kinderen tussen vrouwen en mannen is voor een groot deel te verklaren uit de uiteenlopende socialisatie in hun jeugd (zoals ook de analyse van de vrouwen zelf luidt) en uit nog bestaande machtsverschillen. Daarnaast spelen echter ook tijd- en milieugebonden factoren een rol.

Verheyen heeft erop gewezen dat de nadruk die sinds de jaren zeventig ligt op *kwaliteit* in plaats van *kwantiteit* van de zorg, een nieuwe valkuil voor vrouwen kan inhouden (Verheyen 1987). De nieuwe pedagogische norm van sensitief ouderschap (adequaat reageren op de signalen van het kind) sluit immers meer aan bij de wijze waarop vrouwen gesocialiseerd zijn. Dit heeft tot gevolg dat de huidige generatie vrouwen met jonge kinderen net zozeer als hun moeders als experts op het gebied van de juiste soort zorg en koestering beschouwd worden. Zij zijn niet alleen deskundig in de ogen van mannen maar ook volgens hun eigen criteria.

Het is opvallend dat de geïnterviewde vrouwen ten aanzien van

koestering en inleving in de behoeften van het kind hun normen zelden ter discussie stellen. Mede daardoor wordt het weer extra moeilijk om mannen verantwoordelijkheid toe te vertrouwen.

Ironisch genoeg worden van de door mij geïnterviewde vrouwen de hoger opgeleiden het meest in het gareel gehouden door pedagogische en psychologische noties; juist bij deze vrouwen, die veel waarde hechten aan hun werk, is de meeste reflectie op de normen ten aanzien van kinderopvoeding te vinden.

De grote waardering voor een hoge kwaliteit van de opvoeding bij deze vrouwen, werd nog versterkt door een ander proces. De mogelijkheid om het tijdstip waarop kinderen komen zelf te bepalen, had bij hen een boemerangeffect (vgl. Parent 1987). Zij stelden dikwijls het moederschap uit, totdat de uiteindelijke - overbewuste - keuze uitmondde in een versterking van het verantwoordelijkheidsgevoel. Een 35-jarige pedagoge die na lang wikken en wegen de knoop had doorgehakt zegt daarover:

In het begin had ik heel sterk het gevoel dat alleen ik verantwoordelijk was voor het welslagen ervan (het verzorgen van haar kind, MM), omdat ik het tijdstip van een kind had bepaald. Hoewel hij me daarin wel steunde en meedacht.

Rosenfelt en Stacey hebben in een beschouwing over de effecten van de tweede feministische golf een diagnose gesteld die mijns inziens in afgezwakte vorm ook opgaat voor een bredere dan de strict feministische kring en zeker voor de hoger opgeleiden onder mijn respondenten:

The reaction to the fifties cloying cult of motherhood freed millions of women like us to consider motherhood a choice rather than an unavoidable obligation, but it may also have encouraged many to deny or to defer dangerously long our own desires for domesticity and maternity. One of the ironic effects of this history is the current obsession with maternity and children that seems to pervade ageing feminist circles, a romanticisation of motherhood that occasionally rivals that of the fifties. (*Rosenfelt en Stacey 1987: p. 85*)

Keuzevrijheid lijkt op deze manier met name voor hoger opgeleiden ook versterkte emotionele gebondenheid van vrouwen aan hun kinderen tot gevolg te hebben. Deze versterkte verbondenheid verdraagt zich slecht met het ideaal van gedeeld ouderschap, dat juist bij

deze groep sinds de jaren zeventig steeds meer terrein gewonnen heeft.

Een goede vader

Het ideaal van gedeeld ouderschap wordt ook ondermijnd door impliciete pedagogische noties over de verschillende inbreng van vaders en moeders. De meeste hoger opgeleide vrouwen stelden hoge eisen aan zichzelf als moeder, waarbij zij vooral ongeduld als bijzonder negatieve eigenschap aanrekenden. Degenen die al wat oudere kinderen hadden, konden wat meer ontspannen terugkijken op hun moederschap, zo verklaarden zij zelf, want nu hadden zij enig zicht op de - meestal positieve - resultaten van hun opvoedingswijze.

Op sommige momenten in het interview signaleerden vrouwen wel dat hun partner minder aandacht voor de kinderen had dan zijzelf. Dat gebeurde vooral wanneer er naar de concrete verdeling van taken en verantwoordelijkheden werd gevraagd. Op die momenten beschouwden zij de geringere tijd en aandacht van hun man voor de kinderen wel als een tekortkoming, maar daar werden verklaringen voor aangedragen die te maken hadden met onvermijdelijke omstandigheden of persoonlijke, onveranderlijke eigenaardigheden van hun partner (vgl. Komter 1985): 'hij had te weinig tijd', 'hij was een verstrooide professor', 'hij was slecht tot communicatie in staat', enzovoorts. Lieten de vrouwen echter zelf een steek vallen dan was dit ongeduld en wel voor correctie vatbaar. De vrouwen bleken hun moederschapsplicht in dit opzicht veel stricter op te vatten dan de plichten van de vader.

Op andere momenten in het interview toonden veel vrouwen vooral een grote waardering voor het vaderschap van hun partner. De positieve uitspraken kwamen vooral op wanneer naar een algemeen oordeel over de man als vader gevraagd werd. Illustratief voor de teneur van deze antwoorden was het antwoord van een lerares die 10 uur per week buitenshuis werkte:

Als je een rolpatroon zoekt; mijn man deed het (met de kinderen bezig zijn, MM) heel goed. Die deed het - moet ik nadenken - als ik wegging om te werken... en in het weekend deed hij het ook, zoals het uitkwam. Wel had ik de meeste vrije tijd. Hij heeft het net zo goed als ik gedaan.

Er bestond een zekere consensus onder de geïnterviewde vrouwen dat een goede vader over dezelfde kwaliteiten moest beschikken als een goede moeder, zoals een verpleegkundige het formuleerde:

Om een goede vader te zijn, hield hetzelfde in als een goede moeder. Er is geen verschil. Wat betreft de aandacht: bijvoorbeeld hij ging veel met de kinderen op stap als ik moest werken. En ik heb ook vaak weekenden gewerkt, dan ging hij met ze op stap naar tentoonstellingen of... weet ik wat ook. Wat er toevallig was.

Ofschoon zij goed vader- en moederschap in principe op één lijn stelden, bleken deze vrouwen bij nadere beschouwing toch verschillende maatstaven te hanteren wanneer zij de invulling van het ouderschap beoordeelden. Op stap gaan met de kinderen en hen aandacht schenken, wanneer de moeder werkte, werd hoog gewaardeerd en beleefd als intense betrokkenheid. Kennelijk waren deze inspanningen van hun man voldoende om de vrouwen - in ieder geval retrospectief - het gevoel te geven dat de zorg voor de kinderen een gezamenlijke onderneming was.

Voor de hand ligt om deze discrepantie tussen ideaal en praktijk van het label 'cognitieve dissonantie' te voorzien of nuchter te constateren dat voortdurende uiting van ontevredenheid of regelrechte confrontaties een huwelijk of relatie onleefbaar maken. De scheiding van twee van de geïnterviewden was bijvoorbeeld voor een groot deel het gevolg van meningsverschillen over de taakverdeling.

De Schotse sociologe Backett gaat nader in op het fenomeen van overwaardering van het aandeel van mannen in de zorg voor kinderen (Backett 1982). Zij benoemt dit als een 'coping-mechanisme', dat wil zeggen als een manier om een niet-ideale situatie acceptabel en daardoor dragelijk te maken. Zij deed onderzoek onder twintig paren en interviewde zowel de mannen als de vrouwen. Zij ontdekte dat een man zijn vrouw al snel het gevoel kon geven evenzeer bij de opvoeding betrokken te zijn door zo nu en dan haar taak over te nemen en te laten zien dat hij daar in principe toe in staat was. Bovendien onderstreepten deze mannen steeds dat zij de waarde van grote betrokkenheid van beide partners bij hun kinderen onderschreven. Deze voortdurende bevestiging van *gedeelde waarden* versterkte bij de vrouwen het gevoel dat hun man evenzeer bij de kinderen betrokken was als zijzelf, ook al was dat beeld nauwelijks in overeenstemming met de praktijk.

Backett legt de nadruk op de overtuigingskracht van de mannen. Ik denk dat ook het mechanisme van *sociale vergelijking* een belangrijke rol speelt bij de bepaling van het oordeel van vrouwen over wat redelijkerwijs van hun man verlangd kan worden. De door mij geïnterviewde vrouwen vergeleken hun partner dikwijls met andere mannen. Uitspraken zoals 'beter dan het gemiddelde' en 'het was nog een flexibele man want de meeste vrouwen reddden dit (allebei fulltime werken, MM) niet met hun man' wijzen erop dat de meeste vrouwen van mening waren het relatief goed getroffen te hebben (Brinkgreve 1988a).

Ook werd impliciet de vergelijking gemaakt tussen het ouderschap van zichzelf en dat van hun partner. Hoewel de vrouwen ten aanzien van verantwoordelijkheid en koestering zeer overtuigd waren van de juistheid van hun eigen opvattingen, kon de vergelijking toch om andere inhoudelijke redenen zeer gunstig voor de vader uitvallen. Vergeer en IJzendoorn (1981) hebben erop gewezen dat de verschillende hoeveelheid tijd die vaders en moeders met hun kinderen doorbrengen, resulteert in een uiteenlopende stijl van ouderschap. Vaders zouden, zo concluderen zij op basis van onderzoek naar gehechtheidsrelaties, anders met kinderen omgaan dan moeders:

Vaders spelen ideosyncratisch, fysiek, niet met behulp van speelgoed, moeders meer intellectualistisch en via speelgoed. Kinderen reageren doorgaans op het spel dat de vader hanteert enthousiaster. Van belang is tevens dat vaders in gelijke mate als moeders reageren op initiatieven van het kind, maar minder contacten met het kind initiëren en in dit opzicht dus minder sensitief zouden kunnen worden genoemd. (*Vergeer en IJzendoorn 1981: p. 357*)

De onderzoekers wijzen op de voordelen van symmetrisch ouderschap. Wel tekenen ze aan dat een verschillende inbreng van beide ouders het voordeel zou kunnen hebben dat kinderen een meer gedifferentieerde ervaringswereld geboden wordt.

Die *aanvullingsgedachte* huldigen ook een aantal van de geïnterviewde vrouwen. Dat idee kan aanleiding geven om de inbreng van hun partner hoog te waarderen, ook al is die in omvang geringer. Zo zegt een medisch specialist:

Hij is meer een doener dan ik, verzint meer met ze, terwijl ik meer de emotionele kant van ze verzorg. Dat is toch een leuk evenwicht, een aanvulling.

Een juriste is diezelfde mening toegedaan en bovendien blij met de compensatie van wat zij beschouwt als haar eigen tekortkoming als moeder: haar ongeduld en gebrek aan plezier in kinderspelletjes:

We vullen elkaar vrij aardig aan. Hij heeft wel geduld met ze... Spelletjes en voorlezen heb ik altijd gedaan. J. heeft altijd meer met ze geknutseld, vissen en met ze op stap gaan, dingen die ze zelf leuk vinden.

De vaste overtuiging dat speelsheid het domein van de man is en een goede aanvulling op de inbreng van zichzelf als moeder kan op deze wijze de feitelijk geringere betrokkenheid van de man verhullen.

Getob of terreinwinst?

De 'onderhandelingshuishouding' wint terrein, althans onder hoger opgeleide vrouwen, zo laat zich aflezen aan de toename van planning en onderhandeling bij de jongsten onder de geïnterviewden. De machtsvergroting van vrouwen houdt daarmee echter geen gelijke tred.⁶

Ten eerste heeft het ideaal van een gedeeld ouderschap voor deze vrouwen vooral aanleiding gegeven tot een *herdefiniëring* van hun rechten en van de plichten van hun partner op het gebied van kindercare. Vrouwen komen ook meer voor hun ideaal op, maar daar blijft het proces meestal steken. De effectivering van hun rechten en vergroting van de plichten van hun partner blijft meestal uit als gevolg van de wisselwerking van ambivalentie bij vrouwen en weerstanden bij hun mannen. Zeker als mannen in de eerste periode na de komst van het kind door hun vrouw relatief worden vrijgesteld van kindercare, is de bereidheid tot inschikking bij mannen naderhand gering en moeilijk af te dwingen.

Ten tweede blijkt onderhandelen niet altijd even effectief. Ten aanzien van het delen van verantwoordelijkheid gaat de strijd niet om het verdelen van taken, maar om definities van zorg en de uiteenlopende gevoelens die daarmee verbonden zijn voor vrouwen en mannen. Vrouwen zijn er tot nog toe niet in geslaagd om ofwel hun eigen eisen aan het moederschap omlaag te schroeven, dan wel mannen hun definities te laten navoelen.

Ten derde blijven nog veel veranderingspogingen achterwege, ook

al wordt er relatief meer onderhandeld. Bij vrouwen blijven sommige gevoelens van onvrede latent. Ze worden gekanaliseerd of zelfs tegengegaan door verschillende processen: de versterkte emotionele gebondenheid aan kinderen als gevolg van de vrije kinderkeuze en de aanwezigheid van nieuwe pedagogische noties over sensitief ouderschap.

Tegelijkertijd waarborgen verschillende mechanismen vooralsnog relatieve tevredenheid; de macht van de vanzelfsprekendheid in de vorm van onbewuste noties over aanvullend ouderschap, 'de macht van de trivialiteit' 'coping mechanismen' en het 'mechanisme van de sociale vergelijking'.

Op deze wijze ontstaat een kaleidoscopisch beeld van het streven van vrouwen naar gedeeld ouderschap, dat door anderen wellicht als grillig ervaren wordt. Momenten van strijdbaarheid worden afgewisseld met berusting, tevredenheid met latente of manifeste onvrede. De overheersende indruk die achterblijft is die van een moeizaam geworstel.⁷

Toch levert de strijd om een meer symmetrische verdeling van de zorg niet alleen getob maar ook terreinwinst op. Die is echter minder zichtbaar wanneer het bereiken van een volledig gedeeld ouderschap als enige referentiepunt genomen wordt. Zichtbaar wordt die winst pas in de ontwikkeling die veel van deze vrouwen hebben doorgeemaakt *binnen hun eigen levensgeschiedenis*. De afstand die ligt tussen de ideeën die zij in hun jeugd meekregen en hun huidige levensstijl is bij menigeen immens. Illustratief is het veranderingsproces dat de nu 34-jarige psychologe (die al eerder aan het woord kwam) heeft doorgeemaakt. Over haar jeugdidealen zei ze:

Toen ik een jaar of 16, 17 was dacht ik nog helemaal in het traditionele patroon. Dat is ook logisch want waar zou je andere dingen kunnen oppikken. Vanuit die school waar ik op zat niet. De vrouwenbeweging was er nog niet en bij mijn moeder kwam werken ook altijd op de tweede plaats (haar moeder ging werken als secretaresse toen de kinderen op de middelbare school zaten, MM). Ze heeft haar leven echt in dienst van ons gesteld. Van het werken verwachtte ik toen ook dat dat voor mij op de tweede plaats zou komen na mijn kinderen.

Deze vrouw heeft in korte tijd een lange weg afgelegd, getuige haar niet aflatende inspanningen om een grote mate van gelijkheid in de verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen haar en haar

man te bereiken:

Ik heb vanaf het begin voorwaarden gesteld aan het krijgen van kinderen en nu gaat het me vooral om het delen van de verantwoordelijkheid... Hij moet dat nog leren. Ik ben er van overtuigd dat dat kan. Het heeft niets met de vrouwelijke natuur te maken.

De capaciteit tot verandering en de vastberadenheid van deze categorie hoger opgeleide vrouwen is bijzonder groot. Met voortzetting van deze lijn zal de volgende generatie vrouwen weer een stap verder kunnen zetten in de richting van het ideaal van gedeeld ouderschap. Willen echter ook andere groepen vrouwen overtuigd raken van de wenselijkheid en de haalbaarheid van dit ideaal dan moet er nog veel veranderen aan de maatschappelijke voorwaarden voor de combinatie van arbeid en kinderopvang.

Noten

- 1 Aan het onderzoek hebben de volgende studenten meegewerkt: Kees Duurkoop, Claudia Grois, Petra van der Ham en Trees Massie.
- 2 De geïnterviewde vrouwen waren werkzaam in: de gezondheidszorg en welzijnssector, het onderwijs, academische en vrije beroepen, ongeschoold werk en administratief werk. Hoger opgeleiden waren relatief oververtegenwoordigd (ook vanwege tweede kansonderwijs) net zoals zij relatief oververtegenwoordigd zijn in de categorie vrouwen die blijft werken als hun kinderen jonger dan vier jaar zijn. Zie Wilbrink e.a.: *Kinderopvang en de arbeidsparticipatie van vrouwen*, p. 17.
- 3 Zie voor een uitwerking van het biografisch perspectief in dit onderzoek en de problemen die daarbij spelen: M. Morée, 'De verleiding van een biografie', in: *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek*. Amsterdam, 1988.
- 4 Zij doelt op het onderzoek van M. Beuckens-de Vries en Boelmans-Kleinjan, *De werkende gehuwde vrouw. Een benadering vanuit haar plaats in gezin en huishouden*. Assen/Amsterdam, 1974.
- 5 Backett noemt dit soort legitimeringen 'explanatory events', dat wil zeggen anekdotes over gebeurtenissen, die de functie hebben het oordeel van de vertelster/er te ondersteunen en begrijpelijk te maken voor anderen. Zie K. Backett, *Mothers and fathers*. Londen, 1982.
- 6 Zie A. Komter, 'Het figuratiesociologisch optimisme over de machtsverhouding tussen de seksen: de wens als vader van de gedachte?', in: *Sociologisch en Antropologisch Jaarboek*, 1987.

- 7 Zie voor een afweging van vooruitgang en nieuwe problemen van vrouwen: Chr. Brinkgreve, *De belasting van de bevrijding*. Oratie. Nijmegen, 1988.

Literatuur

- Backett, K.C., *Mothers and fathers. A study of the development and negotiation of parental behaviour*. London, 1982
- Brinkgreve, C., 'De macht van het andere geslacht. Over veranderingen in de jalouzieën tussen de seksen', *De Gids* (januari 1988), pp. 29-39
- Brinkgreve, C., *De belasting van de bevrijding*. Oratie. Nijmegen: 1988/Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 15 (1988), 2, pp. 171-207
- Grunell, M., *Thuis in de jaren vijftig*. Amsterdam, 1985
- Komter, A., *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen vrouwen en mannen*. Dissertatie. Den Haag, 1985
- Komter, A., 'Het figuratiesociologisch optimisme over veranderingen in de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen; de wens als vader van de gedachte?' In: Van Beek, W.E.A. e.a. (red.), *Sociologisch en Antropologisch Jaarboek*. Deventer, 1987, pp. 148-165
- Oudijk, C., 'De feitelijke verdeling van ouderlijke taken tussen vaders en moeders'. In: Bandt, M.L. den e.a. (red.), *Ouderschap in verandering*. Deventer, 1987, pp. 140-154
- Parent, A., *Ambivalente kinderwens: uitstel of afstel? Een explorerend onderzoek naar een ambivalente kinderwens bij vrouwen, de achtergronden en de gevolgen ervan*. Utrecht: NISSO-rapport, 1987
- Rosenfelt, D. & J. Stacey, 'Second thoughts on the second wave', *Feminist Review* 27 (september 1987)
- Schuyt, C.J.M., 'Rechtvaardigheid en effectiviteit in de verdeling van levenskansen', in: Schuyt, C.J.M., *Tussen macht en moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*. Alphen aan den Rijn, 1983
- Smit, J., 'De man, de vrouw en de symmetrie' (1969). In: Smit, J., *Er is een land waar vrouwen willen wonen*. Amsterdam, 1984
- Stolk, B. en C. Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis*. Deventer, 1983
- Swaan, B. de, 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding'. In: *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam, 1982
- Tavecchio, L.W.C. en M. van IJendoorn, 'Taakverdeling bij ouders van jonge kinderen. Een onderzoek naar man-vrouwverschillen in het hedendaagse gezin', *Bevolking en gezin* 1 (1982), pp. 19-48
- Vergeer, M. en R. van IJendoorn, 'Naar een symmetrisch gezin. De rol van de vader in de gehechtheidsontwikkeling van het jonge kind', *Psychologie en maatschappij* 16 (september 1981), pp. 340-365

- Verheyen, C., 'Mother knows best: For him the play, for her the rest'.
In: Knijn, T. en A.C. Mulder (red.), *Unravelling fatherhood*. Dordrecht/Providence, 1987, pp. 37-48
- Wilbrink, e.a., *Kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen*.
Den Haag: Sociale Zaken, mei 1987